

TANULMÁNYOK

PIERRE BOURDIEU

A neoliberalizmus lényege

Mi a neoliberalizmus? Azon kollektív struktúrák megsemmisítésének programja, amelyek képesek gátat vetni a tiszta piaci logikának.

Vajon a gazdaság világa – ahogyan azt az uralkodó diskurzus szeretné – valóban egy tiszta és tökéletes rend, amely rendületlenül követi előrelátható következményeinek logikáját? És amely haladéktalanul visszaszorít minden hiányosságot, akár automatikusan büntetve, akár – kivételes esetekben – fegyveres szabadsapatai, az IMF, az OECD, illetve az általuk előírt politikák útján: a munkaerő árának leszorításával, a közkiadások csökkentésével és a munkavégzés formáinak rugalmassá tételével? Valóban nem lenne más, mint egy utópiának, a neoliberalizmusnak a gyakorlatba való átültetése, így alakítva azt *politikai programmá*, egy olyan utópiáé, amelynek az általa hivatkozott gazdaságelmélet segítségével sikerült elérnie, hogy a valóság tudományos leírásának láttassa magát?

Ez a támogató elmélet tiszta matematikai fikció, amely kezdettől fogva egy nagyszerű absztrakción alapul: nevezetesen azon, hogy az individuális racionalizmussal azonosított racionalitás legalább annyira korlátolt, mint amilyen szigorú elméletének nevében figyelmen kívül hagyja a racionális diszpozíciók és a gazdasági-társadalmi struktúrák gazdasági-társadalmi feltételeit, melyek lehetővé teszik azok működését.

Ahhoz, hogy lássuk e mulasztás mértékét, elég csak az oktatási rendszerre gondolni, amelynek még soha nem volt ilyen nagy jelentősége, mint manapság, amikor legalább akkora szerepet játszik a javak és szolgáltatások termelésében, mint a termelők termelésében. Ebből a fajta eredendő hibából – mely a „tiszta elmélet” Walras-féle¹ mítoszában gyökerezik – következik a közgazdaságtan minden hibája és hiányossága, valamint az a végzetes macacsság, amellyel a versenyen alapuló és a hatékonyság szolgálatába állított, tisztán közgazdasági logika és a méltányosság elvének alávetett, társadalomtudományi logika közötti, önkényes szembeállításba kapaszkodik, amelyet azonban ő maga, pusztán létezésével hozott létre.

Ezek szerint ennek a társadalmiságtól és történetiségtől eleve megfosztott „elméletnek” ma még inkább megvan minden eszköze arra, hogy *igazként*, empirikusan igazolhatóként *tüntesse fel magát*. Valójában azonban a neoli-

¹ Lásd August Walras (1800–1866, francia közgazdász, De la nature de la richesse et de l'origine de la valeur (Az érték gazdagságának és eredetének természetéről), 1848. Ő volt az elsők egyike, aki matematikai módszereket alkalmazott közgazdasági tanulmányaiban.

berális diskurzus egészen más, mint a többi diskurzus. A Goffmann által leírt, az elmegyógyintézetekben folyó pszichiátriai diskurzus mintájára nevezhetnénk ezt „erős diskurzusnak”, amivel már csak azért is nehéz és bonyolult dolog harcba szállni, mivel az erőviszonyok egy adott világának minden erejével rendelkezik, és mivel maga is részt vesz ennek létrehozásában, befolyásolja a gazdasági viszonyokat uralók gazdasági döntéseit, hozzáadva ezen erőviszonyokhoz a saját – tisztán szimbolikus – erejét. Az ismeretek ilyen tudományos programjának nevében azért, hogy politikai cselekvési programmá alakíthassák azt, itt óriási *politikai munka* zajlik (amit letagadnak, hiszen negatív képzeteket keltene) és ez az „elmélet” megvalósíthatósági és működési feltételeinek létrehozását célozza, ez a program a *kollektív szerveződések módszeres megsemmisítésének programja*.

A tiszta és tökéletes piac neoliberais utópiája felé való elmozdulás, amely a pénzügyi deregulációs politika nyomán vált lehetővé, és amely minden politikai lépés átfomálójává, és – mondjuk ki – destruktív hatásain keresztül megy végbe [ezen lépések legújabbika az AMI, az Accord Multilaterál sur l'investissement (a befektetésekről szóló multilaterális megállapodás), mely a külföldi vállalatokat és azok befektetéseit szándékozik védelmezni a nemzetállamokkal szemben], *megkérdőjelez minden kollektív struktúrát*, amely képes gátat szabni a tiszta piaci logikának: így a nemzetet, melynek mozgástere folyamatosan szűkül; a munkavállalói csoportokat, például a *béreknek és karriereknek* az egyéni szakértelemtől függő individualizálásával, és ami ebből következik: a munkavállalók atomizálása által korlátozva a munkavállalói érdekeket védő kollektívákat, szakszervezeteket, társaságokat, szövetkezeteket, még a családot is, amely a korosztályok mentén elkülönülő piacok létrejöttével elvesztette a fogyasztás felett gyakorolt befolyása egy részét.

A neoliberais program azok politikai-gazdasági erejéből nyeri társadalmi erejét, kiknek érdekeit képviseli: tehát a részvényesekből, a pénzügyi és ipari vezetőkéből s mellettük azon konzervatív vagy szociáldemokrata politikuskókból, akik megtértek a laissez faire megnyugtató lemondásába, továbbá magas rangú pénzügyi tisztviselőkből, akik a vállalati középvezetőktől eltérően annál bőszültebben állanak ki a saját bukásukat előkészítő politika kikényszerítése mellett, minél kevésbé kockáztatják, hogy aktuálisan viselniük kell ennek következményeit. Ez a program tehát összességében továbbmélyíti a szakadékot a közgazdaságtan és a társadalmi valóságok között és (a valóságban) olyan gazdasági rendszert hoz létre, amely megfelel az elméleti leírásnak, vagyis olyan típusú logikus gépezetet, amely úgy jelenik meg, mint a gazdasági ágenseket magával ragadó kényszerűségek láncolata.

A pénzpiacok információs technikáknak köszönhető globalizációja minden korábbinál nagyobb mobilitást biztosít a tőkének és a rövid távú befektetések nyereségesége felett aggodalmaskodó befektetőknek megadja a lehetőséget, hogy állandóan összevegyék a legnagyobb vállalatok nyereségeségét, és hogy végeredményben szankcionizálni tudják relatív bukásaikat. Ily módon az állandó fenyegetettségben élő vállalatoknak maguknak kell egyre gyorsabb ütemben alkalmazkodniuk a piacok igényeihez. Ez – ahogyan mondani szokták – a „piac bizalmának elvesztésétől” való félelem, párosulva a

részvényesek támogatásával (akik a rövid távú nyereség megszerzése miatt aggódnak) egyre inkább azt eredményezi, hogy pénzügyi utasításaik által képesek lesznek akarukat a *menedzserekre* kényszeríteni, normákat állapítani meg a számukra, és azok politikáját irányítani a munkaerőfelvétel, a foglalkoztatás és a bérek kérdésében.

Így teremődik meg a rugalmasság abszolút uralma, amit a meghatározott időtartamú szerződésekkel, a folyton megújított átmeneti alkalmazással és szociális tervekkel² az ugyanahhoz a vállalathoz tartozó fiókvállalatok, illetve a sokoldalúságra kényszerített munkavállalói csoportok közötti versennyel, sőt a bérvizony individualizálásán keresztül, az egyének közötti versennyel biztosítanak. A bérmunkaviszonyoknak az egyéni célok kitűzésében, a folyamatos egyéni értékelésben, a bérek egyéni emelésében vagy az egyéni szakértelem és érdem függvényében adományozott jutalmakban, az egyéni karriertervezésben, valamint a felelősségmeghatározási stratégiákban megnyilvánuló individualizálása biztosítja bizonyos, közepesen fizetett, erős hierarchikus függésben lévő középvezetők önkizsákmányolását, akik egyidejűleg, a „függetlenek” módjára, felelősek az értékesítésért, a termékeikért, az üzleteikért, áruházaiért, „önfelügyelet”-igényük – a „participatív menedzsment” technikája szerint – magában foglalja az alkalmazotti kötelezettségeiket meghaladó részvételüket. A racionális leigázás ezen technikái, melyek mindenkit (és nemcsak a felelős állásokban dolgozókat vagy a sürgősségi feladatokat ellátókat) a munkába történő plusz beruházásra kényszerítenek, mind a kollektív jelzések és szolidaritások csökkentésére vagy megszüntetésére irányulnak.

A mindenki által mindenki ellen, a hierarchia minden szintjén vívott harc darwini világának gyakorlati megvalósulása, mely a védtelenségben, a függésben és a stresszben leli meg a munkakörhöz és a vállalathoz való kötődés megteremtésének eszközeit, nem lehetne annyira sikeres, ha nem lennének ebben cinkosai azok a minden biztonságtól megfosztó rendelkezések, melyeket a *bizonytalanság és a munkanélküliség állandó fenyegetésével engedelmességre kényszerített munkaerőtartalék-hadsereg* léte és védtelensége tesz lehetővé. Minden ilyen – a szabadság zászlaja alatt hirdetett – gazdasági rend végső alapja valójában a munkanélküliségből, a bizonytalanságból és az elbocsátás veszélyéből eredő *strukturális erőszak*: az individualista mikroökonomiai modell „harmonikus” működésének feltétele tehát egy tömegjelenség – a munkanélküliek tartalékhadának léte.

Ez a strukturális erőszak nehezedik rá az úgynevezett munkaszerződésre is (amit a szerződéselméletek gondosan racionalizáltak és „valóságtalanítottak”). A vállalati diskurzusban még soha nem hallottunk annyit bizalomról, együttműködésről, lojalitásról és vállalati kultúráról, mint ma, amikor úgy teremjük meg a folyamatos kötődést, hogy megszüntetünk minden időbeli garanciát (a munkások háromnegyede határozatlan időre szerződött, a bizonytalan helyzetű alkalmazottak száma állandóan növekszik, az egyéni munkaadói felmondást egyre kevésbé korlátozzák).

2 Franciaországban, ha a vállalatok – gazdasági okokra hivatkozva – egy bizonyos létszámot meghaladó leépítést hajtanak végre, kötelesek ún. szociális tervet készíteni, mely elsősorban az idősebb, illetve egyéb, szociálisan veszélyeztetettnek minősülő munkavállalók társadalmi reintegrációját célozza.

Látható tehát, hogyan lesz a neoliberais utópiából a megvalósulás folyamatában egyfajta pokoli gépezet, melynek szükségessége mintegy rákényszerül az uralmon lévőkre. Mint más korokban a marxizmus, mellyel ebben a tekintetben sok közös vonása van, ez az utópia is egy félelmetes hitet kelt életre: a *free trade faith*-t (a csereviszonyok szabadságában való hitet), és nemcsak azokban, akik ebben anyagilag is érdekeltek, mint a bankárok, a nagyvállalatok vezetői stb., hanem azokban is, akik így látják igazolva létezésüket, mint pl. a magas közhivatalokat viselők, a politikusok, akik a gazdasági hatékonyság nevében szentesítik a piacok hatalmát, akik azon adminisztratív vagy politikai korlátok eltávolítását követelik, melyek zavarhatják a tőketulajdonosokat a nyereségük maximalizálására irányuló, tisztán egyéni, a racionalitás modelljére alapozott törekvésükben, akik független, központi bankokra vágnak, akik a gazdasági vezetőknek prédikálnak a nemzetállamok gazdasági szabadság követelményeinek való alávetéséről, minden piac feletti minden szabályozás megszüntetésével (kezdve a munkaerőpiaccal), a deficit és az infláció tilalmával, minden közszolgáltatás általános privatizálásával, a szociális- és a közkiadások csökkentésével.

A közgazdászoknak – még ha gazdasági és társadalmi érdekeik nem is feltétlenül egyeznek az „igazhitűekével” – éppen elég speciális érdekük fűződik a közgazdaságtudományi mezőben ahhoz, hogy részt vegyenek a neoliberais utópiában való hit termelésében és újratermelésében, függetlenül attól, hogy mit gondolnak ennek az utópiának a gazdasági és társadalmi hatásairól, melynek matematikai alapját melleleg ők maguk teremtették meg. Létükben és egész, leginkább tisztán absztrakt, könyvszagú és elméleti szellemi képzsükben, a gazdasági és társadalmi világtól szeparáltan hajlamosak összekeverni a logika dolgait a dolgok logikájával.

Olyan modellekben bíznak meg, melyeket soha nem volt alkalmuk a gyakorlatban kísérleti verifikációs vizsgálatnak alávetni, és magasról tekintenek minden egyéb történeti tudományok eredményeire, melyekből hiányolják saját matematikai játékaik kristálytisztá átláthatóságát, és amelyeknek igazi szükségességét, komplexitásának mélységét jórészt képtelenek megérteni. A közgazdászok így egy hatalmas gazdasági és társadalmi változás résztvevői és közreműködői, és még ha ennek néhány következménye meg is rémíti őket (és fizethetnek tagdíjat a Szocialista Pártnak, és adhatnak annak képviselőinek bölcs, előrelátó tanácsokat irányító testületeikben), nem lehet kifogásuk mindezek ellen, mivel ez a változás az örület egyes formáira emlékeztetően azt az ultrakonzekvens utópiát valósítja meg, amelynek életüket szentelik.

A világ azonban mégiscsak itt van, a nagy neoliberais utópia megvalósításának azonnal látható következményeivel: nemcsak a gazdaságilag fejlettebb országok egyre növekvő rétegeinek nyomorával, a jövedelmek közötti különbségek hihetetlen mértékű megnövekedésével, a kulturális termelés (mozi, könyv stb.) autonóm területeinek fokozatos eltűnésével, melyet a kommerciális értékek tolaakodó rákényszerítésével ért el, hanem különösen minden, e pokoli gépezet erejével szembeszállni képes kollektív döntési fórum elpusztításával (elsősorban tehát az állammal, mely minden, a köz fogalmához kapcsolódó univerzális érték letéteményese), e morális darwiniz-

mus kikényszerítésével, melynek mindenhol, a gazdaság és az állam legmagasabb szféráiban, sőt még a vállalaton belül is érvényt szereztek, és amely a matematika legfelsőbb régióiban, a magasból lábára gumikötelet kötve leugró mintájára megteremtett *winner* kultuszával, minden gyakorlat normájává a mindenki elleni harcot és a *cinizmust* tette.

Várható-e vajon, hogy a rendkívüli tömegű szenvedés, amit egy ilyen politikai-gazdasági rezsim kitermel, egy nap majd annak a mozgalomnak az elindítója lesz, mely képes megállítani a szakadékba való rohanást? Valójában óriási paradoxonnal állunk itt szemben: egyfelelő azokat az akadályokat, melyek az új trend – vagyis a szabad, de magányos individuumé – megvalósulásának útjában állnak, a fennálló rugalmatlanságokból és archaizmusokból fakadóaknak véljük, égy ugyanígy minden közvetlen és tudatos beavatkozást (legalábbis ha bármely módon az állam kezdeményezi) eleve diszkreditálunk és felszólítunk, hogy tűnjön el a tiszta és anonim gépezet, a piac útjából (melyről azonban mindig elfelejtjük, hogy maga is csak az érdekérvényesítés egyik terepe); másfelelő azonban az a tény, hogy a társadalmi rend, a minden biztonságtól megfosztott népesség egyre növekvő arányának ellenére, nem merült el a káoszban azt igazolja, hogy a folyamatosan leépülő régi rend ezen intézményei és ágensei fennmaradásának és túlélésének, a legkülönbélebb szociális munkákat végzők egész tevékenységének, illetve a különféle társadalmi, családi és egyéb szolidaritásoknak köszönhető.

A neoliberalizmusba való átmenet, a kontinensek távolodásának mintájára, érzékelhetetlen, vagyis felfoghatatlan módon megy végbe, elrejtve szemünk elől ennek következményeit, melyek hosszú távon a legsúlyosabbak. Ezeket a következményeket paradox módon, éppen azok ellenállása rejti el, akik a régi rendet védik, annak rejtett erőforrásaiból, a régi szolidaritásokból, illetve azokból a társadalmi tőketartalékokból merítve, melyek megvédik a jelenlegi társadalmi rend egy részét az anómiába hullástól. (A tőkéből, mely ha nem újulhat meg, nem termelődhet újra, pusztulásra van ugyan ítélve, de ez a kimerülés nem fog egyhamar bekövetkezni.)

De ugyanezek a konzervációs erők, melyeket nagyon is könnyű volna konzervatív erőknek nyilvánítani, más vonatkozásban az új trend felállítását *ellenző* erők, melyek így rombolóerőkké válhatnak. És ha tehát néhány ésszerű reményt, mely még ma is létezik, meg is őriznek ezen erők állami intézményei és az ágensek rendeletei (különösen az ilyen állami intézményekhez leginkább kötődő ágenseké, mint az állami kisnemesség), melyek (ahogyan az majd később látni fogjuk) látszólag ugyancsak egy letűnt rendet és a hozzá kapcsolódó „privilegiumokat” védelmezik, valójában azonban ahhoz, hogy kiállják a próbát, olyan társadalmi rendet kell feltalálniuk és megalkotniuk, melyben nem az egyéni érdekek keresése és a profit individuális szenvedélye volna az egyedüli törvény, hanem amelyik helyet adhatna a *közösen kimunkált és elfogadott célok racionális keresését* célul tűző közösségeknek is.

Miért is ne kapna speciális helyet az állam, a nemzetállam, vagy még inkább a nemzetek feletti, vagyis európai állam (mely csak egy állomás a világállam felé vezető úton) ezen kollektív szerveződések, társaságok, szakszervezetek, pártok között, képes lévén hatékonyan ellenőrizni és megadó-

tátni a pénzpiacokon realizált profitot, és különösen, mivel képes szembe-
szállni ez utóbbiak által a munkaerőpiacra kifejtett romboló hatással, kimun-
kálva és védelmezve, a szakszervezetek segítségével, a *közérdek* fogalmát,
mely magától soha nem fog előbújni, még néhány számolási hiba árán sem,
a könyvelői (vagy ahogy egy másik korban hívták: szatócsai) vízióból, amit
az új hit az emberi önmegvalósítás legmagasabb rendű formájának hirdet.

Fordította Illésy Miklós